

ISKOLAVÁROS A SEMMIBŐL GLAUCHÁBAN

Csepregi Zoltán

ORCID: 0000-0002-6193-6123

DOI: 10.56037/978-963-646-400-4.01

Evangelikus Hittudományi Egyetem
tanszékvezető egyetemi tanár
E-mail: zoltan.csepregi@lutheran.hu

Halle vonzerejét a 18. században nemcsak egyetemének, hanem a Franckesche Stiftungen intézményeinek is köszönhette. Az ún. „árvaház” eredetileg valóban a gyerekek felkarolására szolgált, de egymás után nőttek ki belőle a különböző szintű iskolák. Két találmány tette Hallét vonzóvá: az ingyenes menza, továbbá az, hogy árvaházi iskolák egyetemi hallgatókat alkalmaztak tanítóként, és képzésükről is gondoskodtak. Ezért itt a tehetség és a szorgalom önmagában is érvényesülhetett. Ezek a szociális és pedagógiai intézkedések nagyban hozzájárultak az egyetem felemelkedéséhez.

Kulcsszavak: Franckesche Stiftungen / hallei egyetem / árvaház / menza / tanítóképzés

A SCHOOL TOWN BUILT FROM SCRATCH IN GLAUCHA

The appeal of the city of Halle in the 18th century was due not only to its university, but also to the institutions of the Franckesche Stiftungen. The so-called orphanage was originally intended to take care of children, but it was successively expanded into schools at different levels. Two inventions made Halle attractive: the free canteen and the fact that orphanage schools employed university students as teachers and provided training for them. It was therefore a place where talent and diligence could flourish. These social and educational measures contributed greatly to the rise of the university.

Keywords: Franckesche Stiftungen / University of Halle / orphanage / canteen / teacher training

„Akik az Úrban bíznak, erejük megújul,
szárnyra kelnek, mint a sasok...” (Ézs 40,31)

A magyarországiak és az erdélyiek a 18. században – a sziléziaiak és a balti németek mellett – az egyik legnagyobb külföldi nemzetet képviselték a hallei egyetemen. Halle vonzerejét azonban nemcsak 1694-ben alapított új egyetemének, hanem az úgynevezett glauchai intézményeknek is (később: *Franckesche Stiftungen*) köszönhetette. Alapítványait August Hermann Francke (1663–1727) még glauchai lelkészként hozta létre, így Halle elővárosában, Glauchában valóságos gyermekváros született.¹ Az „árvaház” eredetileg valóban az elesettek, főleg a gyerekek felkarolására szolgált, de egymás után nőttek ki belőle a különböző szintű iskolák. Az intézmény hamarosan könyvkereskedéssel, nyomdával, patikával, sörfőzdével, pékséggel és különböző üzemekkel egészült ki. 1698-ban Francke személyes látogatása Berlinben eredményes volt: a világi kormányzat támogatását bizonyítják az egymás után elnyert privilégiumok (iparüzési engedélyek adómentességgel). A porosz uralkodó az árvaházat úgynevezett *annexum*ként az autonómiával rendelkező egyetemhez csatolta, ezzel kivonva a helyi világi és egyházi közigazgatás hatásköre alól.²

Az előkelők és nemesek az egész országból érdeklődni kezdtek, és az egyre jobb hírű iskolákba a jobb módú szülők is küldeni kezdték gyermekeiket. Francke internátust is szervezett, valamint a gyerekeket oktató egyetemisták számára már 1696-tól kezdve menzát működtetett.

Az árvaház, majd az ahhoz csatlakozó intézmények 1695-ös születéséről a *Die Fußstapfen des noch lebenden und waltenden liebevollen und getreuen Gottes [...] durch den Ausführlichen Bericht vom Waysen-Hause, Armen-Schulen und übrigen Armen-Verpflegung zu Glaucha an Halle*³ című művében August Hermann Francke így ír: „Egyszer valaki négy tallér tizenhat garast adott. Amikor a kezembe vettem, hitből fakadó örömmel mondtam: ez már valódi tőke, ezzel valami derekasat kell alapítani; el akarok indítani egy iskolát a szegényeknek.”⁴

A rendszeresen érkező adományok azt is lehetővé tették, hogy nagyszabású építkezésbe kezdjenek. A városfalak mellett megvásárolt telkeken kezdték el építeni a ma is álló épületeket a gyorsan szaporodó létesítmények számára.

¹ Az árvaház történetének bőséges irodalma van. Még mindig alapvető a 18. század végi monográfia: SCHULZE–KNAPP–NIEMEYER 1799. Az újabb kutatásokhoz lásd: RAABE 1996; RAABE–RUHLE–STATCZNY 1998; EBERT 1998; STRÄTER–NEUMANN–WILSON 2003; GRUNEWALD 2024. Magyarul olvasható: PAYR 1908; FONT 2001.

² MÜLLER–BAHLKE 2001.

³ 1701-ben, majd kibővítve *Segensvolle Fußstapfen* címen 1709-ben: FRANCKE [1709] 1994.

⁴ FRANCKE [1709] 1994, 29. o. Az összes idézetet saját fordításomban közlöm. Vö. WENIGER 1991.

Mint a fent idézett Francke-mondatokból kiderül, a szociális gondoskodás kezdettől fogva összeforrott az oktatás feladatával,⁵ így az árvaház növekedése szükségszerűen vezetett egy iskolaváros születéséhez. 1695-ban indult el az elemi oktatás, 1696-ban a középfokú a későbbi Paedagogium Regium előzményével, 1697 pedig a máig folyamatosan működő Latina alapítási éve.⁶

Juliane Jacobi még doktori disszertációjában állította fel azt a hipotézist, hogy Francke intézményében már a növendékek felvételekor sajátos válogatás zajlott: más korabeli árvaházaktól eltérően nem a szociális rászorultság, hanem az elvárható iskolai teljesítmény, azaz a tehetséggondozás (Begabtenförderung) volt a meghatározó szempont. Jacobi szerint ezt a következtetést támasztja alá egyrészt az árvák szociális hátterének vizsgálata (a szülők foglalkozási adatai), másrészt későbbi előmenetelük: a fiúk jelentős hányada, mintegy 30%-a került be a latin iskolába azzal a reménnyel, hogy alkalmasak lesznek az egyetemi tanulmányokra. Az árva fiúk esetében igen magas a lelkészárva aránya is, majdnem 20% (ez a lányoknál lényegesen alacsonyabb arány, kevesebb mint 10%), ami nem annyira a gondoskodás igényéről, hanem sokkal inkább a hivatási tradíció fenntartásáról tanúskodik: a lelkészfiaktól egyértelműen azt várták el, hogy apjuk nyomdokaiba lépjenek.⁷ 1999 és 2004 között rendkívül nagy mintás empirikus alapú kutatás zajlott Jacobi meghatározó részvételével a *Franckesche Stiftungen* levéltáraiban, amelynek során több mint tízezer egykori növendék előmenetelét vizsgálták meg, és gyűjtötték változatos lekérdezésre alkalmas adatbázisokba. Ennek alapján Jacobi némiképp módosította tézisé: a városból és közvetlen környékéről ugyan rászorultsági alapon, távolabbról viszont már tanulási teljesítmény szerint, tehetséggondozási céllal, határozott pályaválasztási elvárásokkal kerültek be az árvaházba a növendékek.⁸

A Francke által létrehozott glauchai iskolarendszert a szemléletesség kedvéért három forrás segítségével mutatom be. Ezek közül a legrészletesebb a már említett, 1701 és 1709 között több kiadásban megjelenő és folyamatosan bővülő, figyelemfelhívó *Fußstapfen*, amelynek utolsó kiadása külön alfejezetekben emlékezik meg az egyes tagintézményekről (az alábbi táblázatokban jele: 1709). A második szöveg ugyancsak a nyilvánosságnak volt szánva, és reklámcélokat szolgált, bár soha nem jelent meg nyomtatásban: egy sajátos „kérdezz-felelek” fikció, ma a „gyakran ismételt kérdések” műfajába lenne sorolható (az alábbi táblázatokban jele: 1720).⁹

⁵ Vö. JACOBI 2003.

⁶ FRANCKE [1709] 1994, 470–473. o.

⁷ [DITTRICH-]JACOBI 1976, 99–102. o.; JACOBI – MÜLLER-BAHLKE 1998, XXV–XXVIII. o.; JACOBI 2003.

⁸ JACOBI 2004, 63. o.; 2007a, 3–4. o.

⁹ KRAMER 1882, 504–508. o.

A harmadik forrás közvetlenül Francke halála után keletkezett: a porosz királynak szóló jelentés az aktuális számszerű adatokkal (az alábbi táblázatokban jele: 1727).¹⁰

Francke intézményegyesítését a 18. században végig következetesen a *Waisenhaus* elnevezéssel illetik, bár pár év múltán egy három földrészre kiterjedő missziós, információs és kereskedelmi hálózat¹¹ működtetése mellett az árvák ellátása és iskolázása lett a legkisebb horderejű ügy, noha ez a gondoskodás sem szűnt meg soha.¹²

Az árvaház	
1720	Hol étkeznek az árvaleányok? – Válasz: Saját házukban az árvaanya felügyelete alatt. Hányan vannak? – Válasz: Rendesen 34-en.
1727	Tulajdonképpen árvák. Fiúk: 100; leányok: 34; felügyelők: 10; összesen 144.

Az oktatási rendszerben legalul az eredetileg külvárosi árváknak (fiúknak, lányoknak egyaránt) alapított elemi iskola, a német iskola helyezkedik el, amely Glaucha elővárosban több helyszínen is működött.¹³

A német iskolák	
1709	Tíz iskola, melyek az árvaházhoz tartoznak, és a tanítóképző látja el őket tanárokkal. [...] A többi kilenc iskola részben fiúk, részben lányok számára van megszervezve, akik ebben a kereszténység alapjai mellett olvasni, írni és számolni tanulnak, míg a leányok egy része a varrást és kötést is gyakorolja.
1709	A német iskolák, ahol 13 osztályban folyik a tanítás, most 944 gyermeket számlálnak, akik között 38 árva fiú van, és az árva leányok többsége. [...] A diákok és gyermekek összlétszáma (az árva fiúkat és leányokat is beleszámítva) most 1200, akiknek legtöbbször ingyen, tandíj nélkül tanul, és ezenkívül könyvekkel, papírral, tollakkal és tintával is el van látva.
1720	Hány fiú jár ezekbe? – Válasz: Most 621. A házon kívül nincsenek iskolák? – Válasz: De, a glauchai Mittelwache utcában van hat osztály, ebbe 184 gyermek jár, és Weingartenben 141-en vannak. Vannak lányosztályok is az árvaházban? – Válasz: Igen, 11 osztály van az árvaház hátsó traktusában, ahová most 457-en járnak. [...] Mit tanulnak a német iskolákban? – Válasz: A kátét, olvasni, írni, számolni, földrajzot, történelmet és valami latint is előkészületül.
1727	A német polgári iskolákban. Igazgatók: 4; tanítók: 98; tanítónők: 8; diákok és diáklányok az utolsó nyilvános vizsgán: 1725 fő; összesen 1835 fő.

¹⁰ *Franckens Stiftungen* 2 (1794) 296–298. o.; KRAMER 1882, 486. o.

¹¹ HINRICHS 1971, 47–62. o.; KLOSTERBERG 2013.

¹² JACOBI – MÜLLER-BAHLKE 1998, VII–XXII. o.; JACOBI 2003; 2007b; STRÄTER 2009.

¹³ FRANCKE 1702b; JACOBI 2005; 2013.

A pedagógiai szakirodalom – a forrásbőség okán – a középfokú iskolákkal foglalkozik előszeretettel. Ezek egyike az ún. *Latina*, a latin iskola, azaz humanista gimnázium, polgári származású diákokkal (ám mint láttuk, a tehetséges árvák előtt is nyitva állt ez az iskola).¹⁴

A Latina	
1709	[A Latina] a Királyi Paedagogium módszerét követi, és minden olyan tudományt és nyelvet tárgyal, amelyet a a Királyi Paedagogiumban tanítanak, kivéve a franciát és néhány mechanikai készséget. Ebben az iskolában oktatják az egyetemi tanulmányokra kiszemelt árva fiúkat és velük együtt másokat is, részben helybelieket Halle városából, részben idegeneket, akik most 159-en vannak. Ezeknek a száma az egyetemre szánt 60 árva fiúval együtt 219-et tesz ki, akik hat osztályra oszlanak, és 22 tanár tanítja őket.
1720	Mekkora a latin iskola? – Válasz: Most 350 fő. Mind az internátusban laknak? – Válasz: A fele sem, mert sokaknak szülei, barátai, ismerősei vannak a városban, és náluk laknak. [...] Hány tanár tanít a latin iskolában? – Válasz: Nyolc osztályban a különféle tantárgyak miatt 30-an oktatnak. Mit tanítanak itt? – Válasz: Teológiát, latin, görög, héber nyelvet, történelmet, földrajzot, geometriát vagy matematikát, szépírást, számolást stb.
1727	Az árvaház latin iskolájában, amely a kevésbé tehetősek számára alakult, találhatók: igazgatók: 3; tanárok: 32; diákok, helybeliek és idegenek: 400; személyzet, felügyelők: 5; a gazda és családja: 5; összesen 445.

Ezzel azonos szintű iskola a Királyi (azaz az uralkodó által privilegizált) Paedagogium. Az árvaház szervezetén kívül alapított Paedagogium Regium részben a legfelsőbb társadalmi rétegek számára létrehozott középiskola, részben az egyetemi tanulmányokra felkészítő, felzárkóztató, a mai *college*-okra emlékeztető kurzus speciális tananyaggal, külön figyelve a világi hivatásokra és a nemesi, nagypolgári igényekre.¹⁵ Ez volt Francke komplexumán belül az egyetlen iskola, amelyet nem adományokból vagy nyereséges vállalkozásai hasznából tartott fenn, hanem a szülők által befizetett igen magas tandíjből és ellátási költségekből.¹⁶ A Paedagogiumban – korszakoktól függően – átlag két-három diákra jutott egy-egy informátor, ők állandóan a gyerekekkel voltak, velük laktak.¹⁷ A Paedagogium új kezdeményezés volt a hagyományos iskolarendszerben, és a jellemnevelés középpontba állításával, valamint a *Seminarium Selectum Praeceptorum* létrehozásával, azaz az ott tanító

¹⁴ FRANCKE 1702b; [DITTRICH-]JACOBI 1976, 96–99. o.; BROCKERHOFF 2007; 2008.

¹⁵ FRANCKE 1702a; FREYER 1737; DOERFEL 1994; KUHFUSS 2017; ROCHER 2017.

¹⁶ FRANCKE [1709] 1994, 186–187. o.

¹⁷ MENCK 1997, 18. o.; ZAEPEERNICK 1997; ROCHER 2024.

informátorok külön képzésével Francke az intézményes tanárképzés megszervezésére tett lépéseket.¹⁸

A Királyi Paedagogium	
1709	Az igaz kereszténység alapjai mellett a [diákok] latin, görög, héber és francia nyelvben szereznek készséget, valamint jó német fogalmazásban, mellette szépírásban; hasonlóképpen számtanban, földrajzban, kronológiában, történelemben, geometriában, asztronómiában, zenében, botanikában és az anatómia mellett az orvostudomány legfontosabb alapismereteiben.
1720	Van valami köze a Paedagogiumnak ezekhez az iskolákhoz? – Válasz: A Paedagogium, noha közvetlenül az árvaház igazgatója alá tartozik, mind helyileg, mind szervezetét tekintve el van különítve, és abban különbözik az árvaház latin iskolájától, hogy olyan szülők számára hozták létre, akik jelentősen szeretnének költeni gyermekeikre, és ezeknek jobb nevelést szánnak. NB: Néhányuk ellátása 200 tallért, másoké 300–500 birodalmi tallért emészt föl.
1727	A Királyi Paedagogium a következőkből áll: az igazgató (J. H. Freyer) és családja: 9; a matematikus és családja: 13; rendes tanárok: 18; rendkívüli tanárok: 8; segéd-tanítók: 10; diákok: 82; személyzet, felügyelők stb. 12; összesen 152 fő.

A hallei intézmények nemcsak hogy királyi privilégiumokban részesültek, hanem valóságos politikai „hátszél” biztosította az állandóan magas tanár- és diáklétszámot. Így az árvaház volt informátorai elsőbbséget élveztek a tanári és lelkészi állások betöltése során, hasonlóképpen a Hallében végzett teológusok a tábori prédikátorok kinevezésekor. A Paedagogium végzősei pedig a porosz állami hivatalokban számíthattak előnyökre.¹⁹

A magyarországi és erdélyi diákok szempontjából különösen két találmány tette az intézményt vonzóvá: a menza (Freitisch)²⁰ és az informátori rendszer.²¹ Az előbbi csak annyi kommentárt igényel, hogy hazai vagy birodalmi patrónusok hiányában a pénztelen lutheránus diák – néhány kisebb wittenbergi és greifswaldi ösztöndíj mellett – csak két helyen számíthatott ingyenes megélhetésre: a tübingeni *Stift* lakójaként²² vagy hallei *Freitischler*ként.

¹⁸ FRANCKE [1709] 1994, 185–186., 451–452. o.

¹⁹ HINRICHS 1971, 26–29., 155–162. o.; MÜLLER-BAHLKE 2001.

²⁰ FRANCKE [1709] 1994, 206., 452. o. Vö. FRANCKE 1722.

²¹ Az „informátor” szó korabeli jelentése: ’tanár, tanító, nevelő, korrepetitor’.

²² GÉMES 2003, 115–124. o.

A menza (Freitisch)	
1709	Megtudtuk, hogy szegény egyetemisták nagy ínségük miatt néhány nap semmit sem ettek, úgyhogy egyeseknek talán az egészsége is megrendült. [...] A rendkívüli ingyenes asztalok [Freitisch] az árvaházban, amelyeket 1702-ben olyan elven állítottak fel az egyetemisták számára, hogy senki sem étkezik ott rendszeresen, hanem csak akik minden reggel egy megadott létszámig jelentkeznek, azok délben ott ebédet kapnak; most itt naponta 84-en ebédelnek, részben egyetemisták, részben az árvaházi iskolák diákjai.
1720	Hányan étkeznek a tanárok „rendes” asztalainál? – Válasz: 156-an. [...] Mik azok a „rendkívüli” asztalok? – Válasz: Azok az asztalok, amelyeket soron kívül állítottak fel egymás után a legszegényebb egyetemisták és iskolások számára. [...] Kik étkeznek itt? – Válasz: Délben azok az egyetemisták, akik reggel hétkor feliratkoznak ebédre; továbbá annyi iskolás, akik még elférnek az asztaloknál, őket ugyancsak előre felírják. Hány személyt írnak fel naponta és extra asztalonként? – Válasz: Az egyetemisták 16-an, az iskolások viszont 20-an ülnek egy asztalnál. Tehát ha kevesebb egyetemista jelentkezik, akkor több iskolásnak jut hely, mindenképp 240 főre adnak föl ételt. Mit kapnak a rendkívüli asztaloknál? – Válasz: Ez az asztal csak azoknak szól, akik egyébként éheznének; ezek a nincstelenek ezért megelégednek azzal a jótétéménnyel, hogy fejenként egy tál meleg ételt kapnak kenyérrel és híg sörrel, amiért semmivel nem tartoznak. Ugyanez történik az iskolások esetében is.
1727	Asztaltársak, az árva gyermekeken kívül az árvaház költségére étkeznek: A „rendes” tanári asztalnál 155 egyetemista; a „rendkívüli” asztaloknál 100 egyetemista, a szegény iskolások közül délben 148, este 212.

Az informátorok bevonása már messzebbre mutató jelenség. Francke egyes megoldással egyetemi hallgatókat alkalmazott árvaházi iskoláiban tanítóként. Ezeknek képzéséről és felügyeletéről egyaránt gondoskodott.²³ A módszer pedagógiai értékéről a legszélsőségesebb vélemények keringenek a szakirodalomban, az viszont kétségtelen, hogy Francke intézményei olcsó, képzett, nagy létszámú tanerőhöz jutottak, az informátorok pedig amellett, hogy biztosítani tudták egyetemi tanulmányaik anyagi hátterét, még bőséges tapasztalatra is szert tettek.²⁴ A Paedagogium igen kedvező tanár-diák arányáról már fent esett szó. A többi iskolatípusban is hasonló jelenségről tanúskodnak a számok: a Latinában ez az arány – korszakoktól függően – egy a tizenegy-tizenkettőhöz, a német iskolákban pedig egy a tizenhathoz.²⁵

²³ EBERT 1997; OBERSCHELP 2006; 2007; 2008.

²⁴ FRANCKE [1709] 1994, 451. o. Lásd még uo. 31–32., 36–37., 185–186., 204., 452. o.; vö. PAYR 1908, 70–81. o.

²⁵ MENCK 1997, 18. o.

A Tanítóképző (Seminarium Praeceptorum)	
1709	Seminarium Praeceptorum az árvaházhoz tartozó iskolák számára, 80 teológushallgatóból áll, akik az árvaházban ingyen ellátást kapnak, ezért naponta két órát kötelesek tanítani, ezzel ugyanis alkalmat kapnak arra, hogy olyan módon hálálják meg az élvezett jótéteményeket, amivel felebarátjuknak használnak valamit.
1709	Seminarium Praeceptorum az újonnan felállított iskolák számára, amely 1695-ben kezdődött, most 90 teológushallgatóból áll (azokat is beleszámítva, akik már tényleges tanári alkalmazásban állnak az árvaház iskoláiban), akik az árvaház úgynevezett „rendes” asztalainál délben és este ingyen étkeznek, amiért naponta két órát kötelesek tanítani vagy másolni [...].

Günter Mühlpfordt az egyetem és az árvaház perszónálunióját (az árvaház vezetőinek egyetemi professzúrája és a hallgatók informátori állása) művelődéstörténetileg is gyümölcsöző szimbiozisként értékeli. Ez a rendszer tette Hallét a szegények egyetemévé (Armenuniversität), ahol a tehetség és a szorgalom önmagában is érvényesülhetett. A Franckesche Stiftungen egyedülálló szociális intézményei nagyban hozzájárultak az egyetem népszerűségéhez és felemelkedéséhez.²⁶

A Franckesche Stiftungen valamennyi oktatási intézményében találhatók magyarországi és erdélyi növendékek, azaz árvák, diákok és informátorok. Az egyes tanulók pályafutása – néhány hiányosság ellenére – rendkívül jól dokumentált. Bár számuk az egyetemre beiratkozott hallgatók számának kevesebb mint a fele, ezek a peregrinusok valószínűleg intenzívebben szívhatták magukba August Hermann Francke eszméit, mint azok, akik tisztán egyetemi tanulmányokat folytattak.

A következőkben a Francke-alapítványoknak azokra az oktatási intézményeire és létesítményeire koncentrálok, amelyeket az iskolások és az egyetemi hallgatók rendszeresen használtak. Ez utóbbiak közül kétségtelenül a menza volt a legfontosabb találmány. A *Freitisch* – mint fent már szó volt róla – rendszeresen és rendkívüli módon egyaránt lehetett élvezni; az intézmények *praeceptorai* és másolói az előbbi kategóriába estek. Az utóbbi csoportba viszont a leginkább rászoruló diákok tartoztak.

Ez az új találmány 1702-től kezdve az árvaház számos mecénását arra készítette, hogy további asztalokat alapítson a diákok különböző csoportjai számára. Az 1717-es évből tudunk arról a javaslatról, hogy magyar asztalt állítsanak fel, nem tudni, milyen sikerrel:

„[Friedrich Heinrich von] Seckendorff altábornagy úr ma reggel kísérőivel együtt meglátogatta az árvaházat, és igen nagy tetszését nyilvánította. Délután itt volt, és megbeszélte [Francke] professzor úrral, hogy ki kell itt nyomtatni a soproni énekes-

²⁶ MÜHLPFORDT 1992, 281–282. o.

könyvet, hogy ő ezer Bibliát szeretne társzekerein a magyarok számára becsempészni, és hogy egy magyar asztalt szeretne itt felállítani.”²⁷

Annyi bizonyos: 1696 és 1713 között összesen huszonhét magyarországi és erdélyi diák élvezte az árvaházban az ingyenes asztal áldását. Sajnos a későbbi, 1752-ig tartó hiányos és adatszegény névsorokra (mivel ezek nem tartalmazznak sem keresztnévet, sem származási helyet) nem lehet pontos statisztikát alapozni, ám ezzel a bizonytalansággal együtt az összes ismert Kárpát-medencei *Freitischler* száma mintegy hatvanegyre tehető.

Az informátorokról sem rendelkezünk ugyan teljes nyilvántartással a Franckesche Stiftungen levéltáraiban, a *Freitisch* problematikájánál mégis sokkal jobb a helyzet. A vizsgált időszakban pontosan százhuszonöt magyarországi vagy erdélyi személyt említenek a források, akik az árvaházi német iskolákban, a Latinában vagy éppen a Paedagogium Regiumban dolgoztak.

A Francke-féle pedagógia értékéről már a 19. században heves viták bontakoztak ki, és az egymással homlokegyenest ellenkező megállapítások a mai neveléstörténeti diskurzusra is jellemzőek. Juliane Jacobi egyrészt a humanista tanterv kibővítését tekinti előremutató újításnak a Latinában és a Paedagogiumban (a nyelvi készségek fejlesztése mellé társul a földrajz és a történelem, továbbá a matematika és a fizika is²⁸), másrészt szerencsés körülményként könyveli el, hogy nyomdája révén az árvaház közvetlenül részt vehetett a tankönyvfejlesztésben is.²⁹ Fritz Osterwalder ennél szélesebben határozza meg a hallei vívmányokat: szerinte az itteni tantervek univerzalista igénnyel léptek fel, az elismert tudományok összességét igyekeztek közel vinni a tanulókhoz, mégpedig empirikus szemléltetéssel és a tanárok módszertani képzésével. Ehhez társult a személyiségfejlesztés igénye, természetesen a kor diktálta vallásos keretben, de még akkor is egyénre szabottan, a diákok érettségi foka szerint. Osterwalder szerint ez a kettő, az univerzalizmus igénye és az individualitás figyelembevétele vezet el majd a modern iskolához.³⁰

Gertrud Zaepernick viszont az informátorok által hetente tartott értekezletek jegyzőkönyvei alapján arra a következtetésre jut, hogy az állandó ellenőrzés, a megfélemlítés és a büntetés eszközeivel nevelt diákok lényegesen kevesebbet tanultak a reáliákból, és leendő hivatásukra sokkal kevésbé készítette őket föl az iskola, mint azt a gazdag tanrendből gondolnánk. Megközelítőleg még mindig tízszer annyi időt fordítottak a klasszikus nyelvekre, mint a modern tudományokra vagy a praktikus ismeretekre.³¹

²⁷ CSEPREGI 2013, 179. o. (101. sz.).

²⁸ MÜLLER-BAHLKE 1997.

²⁹ JACOBI 2021, 518–519. o.

³⁰ OSTERWALDER 2015.

³¹ ZAEPERNICK 1997.

Forrás: Franckesche Stiftungen, Halle (Saale), Fotoarchiv

Felhasznált irodalom

- BROCKERHOFF, Silke: „Begabtenförderung” bei August Hermann Francke am Beispiel der Lateinischen Schule. In: Juliane Jacobi (szerk.): *Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne. Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, Tübingen, 2007. (Hallesche Forschungen 22.) 87–109. o.
- BROCKERHOFF, Silke: Erziehung zur „Wahren Gottseligkeit und Christlichen Klugheit”. Die Qualifizierungsfunktion der Lateinischen Schule des Halleschen Waisenhauses 1697–1729. In: Hans-Ulrich Musolff – Juliane Jacobi – Jean-Luc Le Cam (szerk.): *Säkularisierung vor der Aufklärung? Bildung, Kirche und Religion 1500–1750*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2008. (Beiträge zur historischen Bildungsforschung 35.) 325–342. o.
- CSEPREGI Zoltán: *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755). 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*. Medit, Budapest, 2013. <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/215>.
- DOERFEL, Marianne: Pietistische Erziehung. Johann Christian Lerches Memorandum zu Reformbestrebungen am Pädagogium Regii in Halle (1716/22). *Pietismus und Neuzeit*, 20. évf. 1994. 90–106. o.

- EBERT, Berthold: Das „Seminarium praeceptorum“ August Hermann Franckes. Zur Geschichte der Lehrerbildung in den Franckeschen Stiftungen. In: RAABE–CYRANKA–DI-MANSKI 1997, 105–121. o.
- EBERT, Berthold: Waisenvater und Erzieher 1695–1727. In: RAABE–RUHLE–STATECZNY 1998, 103–114. o.
- FONT Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2001.
- FRANCKE, August Hermann: *Ordnung und Lehr-Art. Wie selbige in dem Paedagogio zu Glaucha in Halle eingeführet ist. Worinnen vornemlich zu befinden, Wie die Jugend, nebst der Anweisung zum Christenthum, in Sprachen und Wissenschaften, als in der Lateinischen, Griechischen, Ebräischen und Französischen Sprache auf eine kurtze und leichte methode zu unterrichten, und zu denen studiis Academicis zu præpariren sey*. Wäysenhaus, Halle, 1702a. RAABE–PFEIFFER 2001, 524. o. (F 19.1). Kiadva: KRAMER 1876, 277–355. o. Digitalizálva: urn:nbn:de:gbv:ha33-1-161924.
- FRANCKE, August Hermann: *Ordnung und Lehr-Art, wie selbige in denen zum Wäysen-Hause gehörigen Schulen eingeführet ist. Worinnen vornemlich zu befinden, Wie die Kinder in und ausser der Schul in Christlicher Zucht zu halten, und zum Lesen, zierlichen Schreiben, Rechnen, wie auch zur Music und andern nützlichen Dingen anzuführen sind*. Waisenhaus, Halle, 1702b. RAABE–PFEIFFER 2001, 523 (F 18.1). Kiadva: KRAMER 1876, 181–247. o. Digitalizálva: urn:nbn:de:gbv:ha33-1-161937.
- FRANCKE, August Hermann: *Segensvolle Fußstapfen* [1709]. Szerk. Michael Welte. Brunnen-Verlag, Gießen, 1994. Vö. RAABE–PFEIFFER 2001, 531–533. o. (F 27.1–2).
- FRANCKE, August Hermann: *Der von Gott in dem Wäysenhouse zu Glaucha an Halle ietzo bey nahe für 600. Personen Zubereitete Tisch. Nach seinem Anfang, Fortgang, gegenwärtigem Zustand und eingeführter Tisch-Ordnung, kürztlich beschrieben; mit angehängten Zwey Erweckungs-Reden, Deren die erste Anno 1699 bey Einweihung des damaligen kleinern Speise-Saals, Die andere Anno 1711 bey Einweihung des grossen Saals gehalten worden*. Wäysenhaus, Halle, 1722. RAABE–PFEIFFER 2001, 553. o. (F 35.5). Digitalizálva: urn:nbn:de:gbv:ha33-1-160830.
- Franckens Stiftungen. Eine Zeitschrift zum Besten vaterloser Kinder*. 1–3. évf. (Halle, 1792–1796).
- FREYER, Hieronymus: *Programmata latino-germanica cum additamento miscellaneorum vario*. Waisenhaus, Halle, 1737.
- GÉMES István: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*. Luther Kiadó, Budapest, 2003.
- GRUNEWALD, Thomas: *Frühneuzeitliche Schularchitekturen. Internationale und interdisziplinäre Perspektiven*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Harrassowitz Verlag, Halle (Saale) – Wiesbaden, 2024. (Hallesche Forschungen 67.)
- HINRICHS, Carl: *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1971.

- [DITTRICH-]JACOBI, Juliane: *Pietismus und Pädagogik im Konstitutionsprozeß der bürgerlichen Gesellschaft: Historisch-systematische Untersuchung der Pädagogik August Hermann Franckes (1663–1727)*. Disszertáció. Bielefeld, 1976; ²1989. <https://pub.uni-bielefeld.de/record/2301254>.
- JACOBI, Juliane: „Man hatte von ihm gute Hoffnung...” Die soziale Kontur der Halleschen Waisenkinder. In: STRÄTER–NEUMANN–WILSON 2003, 53–69. o.
- JACOBI, Juliane: Die Bedeutung der Waisenhausschulen als Bildungseinrichtung für die Stadt Halle. In: Thomas J. Müller-Bahlke (szerk.): *Bildung und städtische Gesellschaft. Beiträge zur hallischen Bildungsgeschichte*. 2. kiad. Mitteldeutscher Verlag, Halle (Saale), 2004. (Forschungen zur hallischen Stadtgeschichte 3.) 54–68. o.
- JACOBI, Juliane: Elementar- und Berufsbildung der Mädchen im halleschen Waisenhaus 1695–1769. In: Alwin Hanschmidt – Hans-Ulrich Musolff (szerk.): *Elementarbildung und Berufsausbildung, 1450–1750*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005. (Beiträge zur historischen Bildungsforschung 31.) 225–246. o.
- JACOBI, Juliane: Einleitung. In: uő (szerk.): *Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne. Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, Tübingen, 2007a. (Hallesche Forschungen 22.) 1–12. o.
- JACOBI, Juliane: Anthropologie und Pädagogik. Empirische Aspekte der Erziehung im Halleschen Waisenhaus (1695–1769). In: uő (szerk.): *Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne. Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, Tübingen, 2007b. (Hallesche Forschungen 22.) 59–74. o.
- JACOBI, Juliane: Pädagogische Avantgarde um 1700. Franckes Schulgründungen im Kontext ihrer Zeit. In: Holger Zaunstöck – Thomas J. Müller-Bahlke – Claus Veltmann (szerk.): *Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Harrassowitz Verlag, Halle (Saale) – Wiesbaden, 2013. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 29.) 215–224. o.
- JACOBI, Juliane: Pädagogik. In: Wolfgang Breul (szerk.): *Pietismus Handbuch*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2021. 513–523. o.
- JACOBI, Juliane – MÜLLER-BAHLKE, Thomas J. (szerk.): „Man hatte von ihm gute Hoffnung...” *Das Waisenalbum der Franckeschen Stiftungen 1695–1749*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer-Verlag, Halle (Saale) – Tübingen, 1998. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 3.)
- KLOSTERBERG, Brigitte: August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk. Bedeutung, Überlieferung, Erschließung. In: Holger Zaunstöck – Thomas J. Müller-Bahlke – Claus Veltmann (szerk.): *Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Harrassowitz Verlag, Halle (Saale) – Wiesbaden, 2013. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 29.) 157–166. o.
- KRAMER, Gustav (szerk.): *A. H. Francke's pädagogische Schriften nebst der Darstellung seines Lebens und seiner Stiftungen*. Beyer, Langensalza, 1876. (Bibliothek pädagogischer Klassiker 11.) Digitalizálva: urn:nbn:de:gbv:ha33-1-159867.

- KRAMER, Gustav: *August Hermann Francke. Ein Lebensbild*. 2. köt. Waisenhaus, Halle, 1882. Reprint: Olms, Hildesheim–Zürich–New York, 2004. Digitalizálva: urn:nbn:de:gbv:ha33-1-163805.
- KUHFUSS, Walter: Französischunterricht im Paedagogium Regium des Halleschen Waisenhauses in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts und sein Fortwirken in Preußen. In: Mark Häberlein – Holger Zaunstöck (szerk.): *Halle als Zentrum der Mehrsprachigkeit im langen 18. Jahrhundert*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Harrassowitz Verlag, Halle (Saale) – Wiesbaden, 2017. (Hallesche Forschungen 47.) 121–138. o.
- MENCK, Peter: August Hermann Francke und seine Schulen. In: RAABE–CYRANKA–DIMANSKI 1997, 15–26. o.
- MÜHLFORDT, Günter: Die Franckesche Schulstadt. Werden und Weltwirkung eines geistigen Zentrums. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 40. évf. 1992. 281–285. o.
- MÜLLER-BAHLKE, Thomas J.: Der Realienunterricht in den Schulen August Hermann Franckes. In: RAABE–CYRANKA–DIMANSKI 1997, 43–65. o.
- MÜLLER-BAHLKE, Thomas J.: Protektion und Privilegien. Das Verhältnis zwischen den Franckeschen Stiftungen und dem preußischen Staat. In: Thomas J. Müller-Bahlke (szerk.): *Gott zur Ehr und zu des Landes Besten. Die Franckeschen Stiftungen und Preußen. Aspekte einer alten Allianz*. Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Halle (Saale), 2001. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 8.) 105–155. o.
- OBERSCHERP, Axel: *Das Hallesche Waisenhaus und seine Lehrer im 18. Jahrhundert. Lernen und Lehren im Kontext einer frühneuzeitlichen Bildungskonzeption*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, Tübingen, 2006. (Hallesche Forschungen 19.) = Diss. Halle, 2005.
- OBERSCHERP, Axel: Ausstrahlung und Gravitation von Franckes Schulen. In: Juliane Jacobi (szerk.): *Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne. Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, Tübingen, 2007. (Hallesche Forschungen 22.) 121–137. o.
- OBERSCHERP, Axel: Die „Professionalisierung“ der Lehrer und das Hallesche Waisenhaus 1698–1740. In: Hans-Ulrich Musolff – Juliane Jacobi – Jean-Luc Le Cam (szerk.): *Säkularisierung vor der Aufklärung? Bildung, Kirche und Religion 1500–1750*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2008. (Beiträge zur historischen Bildungsforschung 35.) 233–252. o.
- OSTERWALDER, Fritz: August Hermann Franckes Pädagogik und Schulsystem in Europa. In: Metta Scholz – Holger Zaunstöck – Claus Veltmann (szerk.): *Tief verwurzelt – hoch hinaus*. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle (Saale), 2015. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 33.) 165–172. o.
- PAYR Sándor: *A pietizmus paedagogikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők*. Wigand, Pozsony, 1908.
- RAABE, Paul: August Hermann Franckes Waisenhaus. Wirtschaftliche Autonomie und staatliche Förderung einer pädagogischen Herausforderung. In: Dietrich Benner – Adolf Kell – Dieter Lenzen (szerk.): *Bildung zwischen Staat und Markt. Beiträge zum 15. Kongreß der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft vom 11.-13. März 1996 in Halle an der Saale*. Beltz, Weinheim u. a., 1996. (Zeitschrift für Pädagogik. Beiheft 35.) 171–184. o. <https://doi.org/10.25656/01:9783>

- RAABE, Paul – PFEIFFER, Almut: *August Hermann Francke 1663–1727. Bibliographie seiner Schriften*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer-Verlag, Halle (Saale) – Tübingen, 2001. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7.)
- RAABE, Paul – CYRANKA, Daniel – DIMANSKI, Joachim (szerk.): *Schulen machen Geschichte. 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle (Saale), 1997. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 4.)
- RAABE, Paul – RUHLE, Hannelore – STATECZNY, Elke (szerk.): *Vier Thaler und sechzehn Groschen. August Hermann Francke, der Stifter und sein Werk*. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle (Saale), 1998. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 5.)
- ROCHER, Michael: Fremdsprachen am Königlichen Pädagogium der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert. In: Mark Häberlein – Holger Zaunstöck (szerk.): *Halle als Zentrum der Mehrsprachigkeit im langen 18. Jahrhundert*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Harrassowitz Verlag, Halle (Saale) – Wiesbaden, 2017. (Hallesche Forschungen 47.) 85–105. o.
- ROCHER, Michael: Raumgestaltung mit Intention. Zur Konzeption und pädagogischen Nutzung der Räume des Pädagogium Regium im 18. Jahrhundert. In: Thomas Grunewald (szerk.): *Frühneuzeitliche Schularchitekturen. Internationale und interdisziplinäre Perspektiven*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Harrassowitz Verlag, Halle (Saale) – Wiesbaden, 2024. (Hallesche Forschungen 67.) 223–245. o.
- SCHULZE, Johann Ludwig – KNAPP, Georg Christian – NIEMEYER, August Hermann: *Beschreibung des Hallischen Waisenhauses und der übrigen damit verbundenen Franckischen Stiftungen nebst der Geschichte ihres ersten Jahrhunderts. Zum Besten der Vaterlosen*. Waisenhaus, Halle, 1799.
- STRÄTER, Udo: Das Waisenhaus zu Glaucha vor Halle. In: Claus Veltmann – Jochen Birkenmeier (szerk.): *Kinder, Krätze, Karitas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle (Saale), 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 23.) 77–87. o.
- STRÄTER, Udo – NEUMANN, Josef N. – WILSON, Renate (szerk.): *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*. Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer-Verlag, Halle (Saale) – Tübingen, 2003. (Hallesche Forschungen 10.)
- WENIGER, Peter: Die Anfänge der Franckeschen Stiftungen. Bemerkungen zur Erforschung der Geschichte der Glauchaschen Anstalten in ihrem ersten Jahrzehnt. *Pietismus und Neuzeit*, 17. évf. 1991. 95–120. o.
- ZAEPERNICK, Gertrud: Kurzer Bericht vom Pädagogium Regium 1695–1784. In: RAABE–CYRANKA–DIMANSKI 1997, 67–82. o.